

Але не можна говорити про тенденцію до взаємопроникнення, зближення цих двох надгалузей. Як і раніше, межа між приватним та публічним правом рухається відповідно до взаємовідносин держави та особистості, що постійно змінюються у пошуках взаємної найбільш оптимальної рівноваги. Такий рух, однак, не є намаганням до знищення розподілу: особистість та держава, інтерес приватний і інтерес суспільний є полюсами незмінними, до яких тяжіє людська спільнота. Вони можуть рухатися, але ніколи не зійдуться⁴.

¹ Харитонов Е.О. История частного (гражданского) права Европы. – Одесса, 1998. – Ч.1. – С. 3 – 4.

² Алексеев С.С. Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху. – М., 1998. – С. 185.

³ Харитонova О.І. До питання про визначення поняття публічного права // Актуальні проблеми політики: Зб.наук.праць. Вип.8. – Одеса, 2000. – С.177 – 180.

⁴ Тарановский В.Ф. Энциклопедия права. – СПб, 2001. – С. 240.

Дзера О.В.,

*завідувач кафедри цивільного права
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка, доктор юридичних
наук, професор, академік Академії наук
вищої школи України*

ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ТА ЙОГО МІСЦЕ В СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ

Встановлення змісту будь-якої галузі права неможливе без виявлення її, насамперед, загальнотеоретичних засад. Юридичною наукою сформульовано вчення про існування та функціонування права в межах відповідної системи права, що складається у кожній державі з тими чи іншими особливостями. Впродовж багатьох десятиліть правова система України в силу загальновідомих історичних обставин формувалася в межах правової системи Російської імперії, Радянського Союзу. І лише останні десять років в незалежній і демократичній Україні започатковано активне створення нового правового поля, яке повинно відповідати загальноновизнаним світовим стандартам, побудованим на пріоритеті загальнолюдських демократичних цінностей, непорушності права приватної власності. Водночас формування правової системи незалежної України, юридичної науки перебуває під впливом багатовікового досвіду світової цивілізації та позитивного досвіду нормотворчості та правової науки радянського періоду.

При визначенні поняття права взагалі та цивільного права зокрема, обов'язково необхідно враховувати, що термін “право” вживається в багатьох значеннях, наприклад, в соціальному, філософському, побутовому, юридичному. Однак і юридичне його значення в юриспруденції може бути багатоаспектним. Так, загальноновизнаним і практично значимим є поділ права на *об'єктивне* і *суб'єктивне*. В юридичній науці з приводу визначень об'єктивного і суб'єктивного права висловлювалося багато різноманітних думок, в основу побудови яких покладено, як правило, правову норму. Відповідно в узагальненому вигляді юридичною наукою об'єктивне право визначається як певна “сукупність”, “система” встановлених державою загальнообов'язкових правових норм (правил поведінки), виконання яких забезпечується державно-примусовими засобами.¹ Близькими до наведеного визначення є погляди класиків

марксизму-ленінізму, які право розглядали як волю пануючого класу, виражену в законі.² Тим самим, на їх думку, право має класовий характер. Примат класового характеру права якраз багато в чому і призвів до підміни закону революційною правосвідомістю, нехтування приватними інтересами тощо. Сучасне право України позбавляється таких перегинів і будеться на засадах громадянського суспільства, в якому однаковою мірою охороняються як публічні інтереси, так і приватні.

На відміну від об'єктивного права, суб'єктивне право є відповідна міра поведінки учасників правовідносин, встановлена і дозволена тією чи іншою правовою нормою. Тобто у даному випадку мається на увазі конкретне право індивідуалізованого суб'єкта. Тому завжди суб'єктивне право обумовлене об'єктивним правом, дія якого породжує суб'єктивне право в учасників правовідносин і водночас захищає його у разі порушення іншими особами.

Всі існуючі в державі правові норми в цілому утворюють відповідну глобальну правову систему, конструкція якої побудована у певному порядку та за певними принципами, напрацьованими юридичною наукою. Одним з визначальних положень теорії права на сучасному етапі став висновок про поділ усієї правової системи України, як і в зарубіжних країнах з високо розвинутою ринковою економікою, на *публічне* і *приватне* право. В свою чергу публічне і приватне право, регулюючи певну однорідну чи відносно однорідну категорію суспільних відносин, ділиться на відповідні підсистеми, які одержали назву – *галузі права*.

Публічними галузями права, зокрема, вважаються конституційне, адміністративне, кримінальне, фінансове право, приватними – цивільне, трудове. Наведений перелік самостійних галузей права не є вичерпним і остаточним. В межах єдиної системи права держави формуються і інші відносно цілісні підсистеми, наприклад, земельне право, екологічне право, природоресурсове право, сімейне право, житлове право, господарське право, податкове право. Однак такі підсистемні утворення не визнаються беззастережно самостійними галузями права, їх місце в системі права досить часто змінюється залежно від значення цих підсистем на тому чи іншому етапі розвитку держави, від ступеня законодавчої урегульованості відносин, що входить в сферу впливу відповідної підсистеми.

Визначальною підставою поділу системи права на галузі слугує предмет правового регулювання суспільних відносин, які є неоднорідними, а певні їх групи мають спільні ознаки. Саме наявність у відповідній категорії об'єктивної існуючих відносин спільних ознак дає підстави для формування галузі права. На цей процес можуть впливати і суб'єктивні фактори, наприклад ступінь розвитку науки, адже представники того чи іншого наукового напрямку прагнуть обґрунтувати існування певної сукупності правових норм, що є предметом їх досліджень, у формі самостійної галузі права. Так, "провідною" галуззю права визнається в юридичній літературі земельне право.³ Самостійною галуззю права визнається представниками сімейно-правової науки сімейне право.⁴ Нині спостерігається тенденція до обґрунтування визнання галуззю права підприємницького права, хоч частина юристів вважає цю позицію передчасною.⁵ Можливі також випадки ліквідації галузі права. Так, у зв'язку з переходом України до засад ринкової економіки відбулася ліквідація колгоспів, а відтак відпали підстави в існуванні колгоспного права.

Так чи інакше щодо визнання галуззю права багатьох правових підсистем в науці не досягнуто єдності. Наявність труднощів у вирішенні даної проблеми створила передумови для зародження так званих *комплексних галузей права*. Так, ще в радянський період у юридичній науці поширилася думка про можливість існування поряд з основними профільюючими (традиційними) галузями права (державне, адміністративне, цивільне право), процесуальними галузями права (цивільне процесуальне право, кримінальне процесуальне право) та спеціальними галузями права (трудове право, земельне право, фінансове право) так званих комплексних галузей права, які мають

ознаки вторинних утворень у правовій системі (банківське, податкове, житлове право та ін.) і створюються для спеціалізованого регулювання певних відносин на основі вже існуючих галузевих правових систем і можуть не мати свого самостійного методу правового регулювання. Очевидно метою утворення таких вторинних правових підсистем є внесення раціональності та підвищення ефективності у правове регулювання неоднорідних суспільних відносин, які виникають у конкретній сфері виробничої чи іншої діяльності. Такою комплексною галуззю окремі автори вважають господарське право, яке, на їх думку, ґрунтується на нормах цивільного, адміністративного, фінансового та інших галузей права.⁶ Така точка зору, безумовно, має право на існування, незважаючи навіть на те, що вона децю не враховує того, що будь-яка загальноновизнана самостійна галузь права містить у своєму складі норми, які регулюють не властиві їй суспільні відносини. За таких обставин можна було б дійти висновку про відсутність в правовій системі взагалі самостійних галузей права.

Однак переважна частина представників господарського права прагнуть обґрунтувати притаманність йому усіх ознак самостійної галузі та самостійного предмету правового регулювання. На думку В.К.Мамутова, предметом господарського права як самостійної галузі права є “господарська діяльність”, а ключовим методом господарсько-правового регулювання є *рівне підпорядкування всіх суб’єктів господарювання суспільному господарському порядку*, який певною мірою інтегрує в собі кілька методів, сформульованих російськими вченими господарниками (метод обов’язкових приписів, метод автономних рішень, метод рекомендації).⁷ Висловлена думка лише на перший погляд виглядає привабливою, а при ґрунтовному аналізі запропонований *ключовий* метод є мало прийнятним і надто розпливчатим. Справа в тому, що усі суб’єкти правовідносин, а не лише суб’єкти господарювання мають рівною мірою підпорядковуватися так званому “суспільному господарському порядку”. Крім того, не може мати чітко окреслених юридичних меж “господарська діяльність” як предмет господарського права, якою в принципі можуть займатися і не суб’єкти господарювання і яка далеко не завжди регулюється нормами господарського права.

Тому нам уявляється більш прийнятною позиція про визнання вторинних комплексних правових підсистем, що регулюють певну категорію різнорідних суспільних відносин у спеціальній сфері діяльності, комплексними (змішаними) підгалуззями права або комплексним міжгалузевим правом.

Особливе місце в правовій системі займає процесуальне право, метою якого є забезпечення реалізації норм матеріального права (цивільного, земельного, кримінального тощо). Воно покликане забезпечити функціонування матеріальних галузей права. Однак це не перешкоджає визнанню цивільного процесуального права, кримінального процесуального права самостійною галуззю права, оскільки їх норми регулюють цілком однорідні відносини, що виникають у разі звернення особи (фізичної, юридичної) до суду.

Щодо місця цивільного права у правовій системі в науці розбіжностей не виникає. Воно однозначно визнається основною самостійною галуззю права, яка має свій предмет та метод правового регулювання. Це, однак, аж ніяк не означає, що цивільне право як галузь правової системи України позбавлене проблем. Вони існують, але стосуються вони в основному визначення кола регульованих цивільним правом відносин, змісту методу правового регулювання, співвідношення норм цивільного права з іншими галузевими та міжгалузевими системами (підсистемами). Продовжує залишатися невирішеною проблема співвідношення цивільного і сімейного права, оскільки в ході наукової дискусії висловлювалися аргументи як на користь визнання сімейного права складовою частиною цивільного права. Остання позиція могла б бути безспірною у разі прийняття нового сімейного законодавства складовою частиною

нового ЦК України. Однак Верховною Радою України було прийнято 10.01.2002 р. самостійний Сімейний кодекс України. Ця обставина, однак, не може свідчити про відсутність у норм цивільного та сімейного права певної єдності у врегулюванні ними суспільних відносин. Принципи правового врегулювання сімейних відносин, особливо майнового характеру, багато в чому схожі з цивільно-правовими. Більше того, сімейні відносини в багатьох випадках вимагають субсидіарного застосування норм цивільного права.

Особливо актуальною в незалежній Україні є проблема приватного характеру цивільного права. Поділ усієї правової системи на публічне та приватне право багато в чому є умовним, оскільки в багатьох випадках відбувається процес взаємодії норм різних окремих систем.⁸ Незважаючи на те, що норми конституційного права є публічно-правовими, Конституція України закладає підвалини для усіх галузей права та інших підсистем, у тому числі і для цивільного права, оскільки вона виконує функцію “соціального служіння” всьому народу держави.⁹ Наприклад, у новій Конституції України у восьми статтях містяться норми стосовно права власності громадян, юридичних осіб, держави, територіальних громад. Відповідно ці норми знайшли своє відображення та розвиток в нормах інституту права власності нового Цивільного кодексу України. Для конституційного права, інших публічних підсистем характерна імперативність переважної частини норм. Для норм цивільного як приватного права характерні диспозитивність, спрямованість на забезпечення інтересу окремої особи тощо.

На думку Є.О.Харитонова і Н.О. Саниахметової, приватне право можна визначити як сукупність правил і норм, що стосуються визначення статусу і захисту інтересів окремих осіб, які не є фігурантами держави, не знаходяться у відносинах влади і підпорядкованості один одному, рівноправно і вільно встановлюють собі права і обов’язки у виникаючих за їх ініціативою відносинах.¹⁰ Таке визначення значною мірою об’єктивно відображає характеристику приватного права. У даному випадку автори виправдано прагнули розвинути відому цитату знаменитого римського юриста Ульпіана про те, що “публічним правом є те, що стосується становища римської держави, приватне – яке відноситься до блага окремих осіб”. Однак у даному випадку наведена авторами характеристика не є вичерпною, оскільки зміст приватного права є надто складним і не завжди однорідним. Неоднозначним може виявитися для тлумачення термін “фігурант держави”, адже під ним можна розуміти також державні та комунальні юридичні особи, інтереси яких як публічних утворень захищаються приватним правом нарівні з інтересами приватних осіб. Крім того, автори припустилися певної непослідовності, розглядаючи приватне право як сукупність правил і норм, а в іншому випадку цілком вірно стверджують, що право – категорія більш широка, ніж закон, яка охоплює всю сукупність загальнообов’язкових *норм*. У зв’язку з цим може постати питання – яку різницю автори вбачають між правилами і нормами.

Звичайно, будь-яке визначення приватного права може мати вразливі сторони. Тому головним завданням у вирішенні проблеми публічного і приватного права має бути виявлення найважливіших юридичних ознак, що слугують підставою для їх розмежування. В юридичній науці в основу цього розмежування закладається категорія інтересу. Вважається, якщо мова йдеться про державний інтерес, правове становище держави, її органів, про регулювання відносин, що мають суспільний інтерес, то це сфера публічного права, але коли йдеться про інтерес окремих приватних осіб, майнові відносини між ними, їх правове становище у зв’язку з цим, то це сфера приватного права.¹¹ Безумовно, категорія інтересу тут є надзвичайно важливою, але не є єдиною. Крім того, “суспільний інтерес” як правову категорію необхідно розуміти у даному випадку у вузькому значенні, адже потреба врегулювання майнових відносин між приватними особами також обумовлюється суспільним інтересом, функцією держави

забезпечувати охорону прав і інтересів громадян, юридичних осіб. Очевидно, не менш важливими у вирішенні цієї проблеми можуть виявитися принципи, які закладаються в основу публічного та приватного права, засоби, які використовуються відповідною галуззю права чи іншою підсистемою у разі порушення прав та інтересів особи.

Реалізація ідей приватного права в законодавстві кожної країни відбувається по-різному. Насамперед вони були запозичені з римського приватного права. Становленню приватного права в розвинених європейських країнах сприяв бурхливий розвиток капіталістичної ринкової економіки. У цих умовах виникала гостра потреба обмежити втручання держави у економічні відносини, забезпечити недоторканість та непорушність приватної власності, збалансувати загальносуспільні та приватні інтереси. У Союзі РСР ці ідеї не одержали належного розвитку ні в юридичній науці, ні в правовій системі. І це зрозуміло, адже комуністична ідеологія, як правило, передбачала повне підпорядкування особистих інтересів суспільним. І лише після розпаду Союзу РСР в правових системах колишніх союзних республік, у тому числі і в Україні стали утверджуватися принципи приватного права у відповідних сферах суспільного життя. У цивільному праві ці принципи знайшли своє якнайяскравіше втілення.

Основною підставою визнання приватним цивільного права має слугувати закон, який є формою вираження права. На думку А.С.Довгерта, новий Цивільний кодекс має стати Кодексом приватного права, який, зокрема, охоплює все приватноправове поле, регулює усі без винятку майнові та особисті немайнові відносини, які засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, є основним актом у системі всього цивільного законодавства.¹² Однак таку оцінку новому ЦК України не варто розуміти надто категорично, адже в ньому міститься чимало правових норм, які містять ознаки публічного характеру, наприклад, норми, які регулюють відносини за участю громадян-споживачів. Тому дійсний зміст цивільного права, його правову природу та місце в системі українського права необхідно встановлювати через виявлення його предмету та методу правового регулювання суспільних відносин, притаманних цивільному праву, не обмежуючись концентрацією уваги на його приватноправовому характері.

¹ Тархов В.А. Гражданское право. Общая часть. – Чебоксары, 1997. – С. 7 – 17.

² Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 4. – С. 443; Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 2. – С. 33 – 34.

³ Земельне право: Підручник / За ред. В.І. Семчика і П.Ф. Кулинича. – К., 2001. – С. 3.

⁴ Рясенцев В.А. Семейное право. – М., 1967. – С. 9.

⁵ Предпринимательское право Украины. Учебник / Под ред. Р.Б.Шишки. – Харьков, 2001. – С. 57.

⁶ Щербина В.С. Господарське право України. – К., 1999. – С. 28.

⁷ Хозяйственное право / Под ред. Мамутова В.К. – К., 2002. – С. 9-33.

⁸ Скаун О.Ф., Пушкін О.А. Правова система України: час нових звершень // Правова система України: теорія і практика. – К., 1999. – С. 36.

⁹ Конституційне право України. – К., 1999. – С. 13.

¹⁰ Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право. – К., 2001. – С. 5.

¹¹ Підпригоро О.А. Римське приватне право. – К., 2001. – С. 16; Цивільне право України. Частина перша. – Харків, 2000. – С. 3.

¹² Довгерт А.С. Проблеми кодифікації цивільного (приватного) права в Україні // Українське право. – 1998. – Число 1. – С. 40.